

OVER WERELDBEELD EN RUIMTEBEGRIIP DER OUDE EGYPTENAREN

H. te Velde

De oude Egyptenaren hebben niet alleen de aarde, maar ook hemel en onderwereld een werkelijkheid toegekend, die ruimtelijk geordend was. De mens verblijft in de aardse ruimte, bij voorkeur in de bewoonde wereld in Egypte. Het leven na of uit de dood heeft nieuwe en ruimere dimensies, krijgt toegang tot hemel en onderwereld en omspannt de gehele kosmos. Deze werkelijkheid van hemel, aarde en onderwereld, of het zijn (*netet*), is omgeven door het niet-zijn (*ioetet*). Wat hemel, aarde en onderwereld omgeeft, is geen uitdijend heelal, maar oerwater en oerduisternis. Oerwater (*Noen*) en oerduisternis (*kekoe semaoe*) zijn omschrijvingen van het ongevormde en chaotische, waaruit de geschapen werkelijkheid zelf ontstaan is, die deze blijven omringen, en zelfs weer teniet dreigen te doen. Wat de ruimte van hemel, aarde en onderwereld omgeeft is geen lege ruimte, maar goeddeels ondoordringbaar, eigenlijk ruimtelos en ook goddeloos, want de goden behoren evenals mensen en opgestane doden tot de geschapen werkelijkheid van hemel, aarde en onderwereld. Zo kan men in een Egyptische astronomische tekst lezen:

De verste streken van deze 'hemel' zijn in de oerduisternis. Niet kent men hun grenzen naar Zuiden, Noorden, Westen en Oosten. Deze zijn immers in het oerwater als 'vermoeden'. Daar straalt geen zon. Niet is deze 'aarde' naar Zuiden, Noorden, Westen en Oosten aan goden en opgestane doden bekend. Daar is geen straalje licht. Het strekt zich uit onder elke plek.¹

En 1500 jaar later voegt een Egyptisch commentator aan deze tekst de volgende passage toe:

Niet kent men hun uitgebreidheid in Zuiden, Noorden, Westen en Oosten, namelijk de uitgebreidheid van de duisternis. Hij zegt echter alleen Zuiden, Noorden, Westen en Oosten om duidelijk te maken, dat het de omtrek (*sjen*) van de 'hemel' is.

Wij concluderen nog eens enkele millenia later dat het hier eigenlijk niet alleen gaat om de omtrek van de hemel, maar om de uiteinden van de geschapen werkelijkheid. Dit geheel van hemel, aarde en onderwereld drijft als het ware als een soort luchtbel in een ondoordringbare oerstof of oerwa-

1 H. Brunner, 'Zum Raumbegriff der Ägypter', *Studium Generale* 10 (1957), 612-620; E. Hornung, *Geist der Pharaonenzeit* (Zürich, München 1989), 81 e.v. Vgl. verder O. Neugebauer en R.A. Parker, *Egyptian astronomical texts I* (Providence, Londen 1960), 52 e.v.

Figuur 1

ter. De ruimte bevat niet alleen lucht, maar ook zon, aardbodem, hemelgewelf en alles wat verder tot het zijn behoort. Het zijn omringd door het niet-zijn of de ruimte omgeven door de ruimteloosheid kan zichtbaar in beeld gebracht worden door de Ouroborosslang, die zichzelf in de staart bijt en zo in zichzelf terugloopt. Sed m ra, staart-in-de-bek noemen de Egyptenaren deze slang.

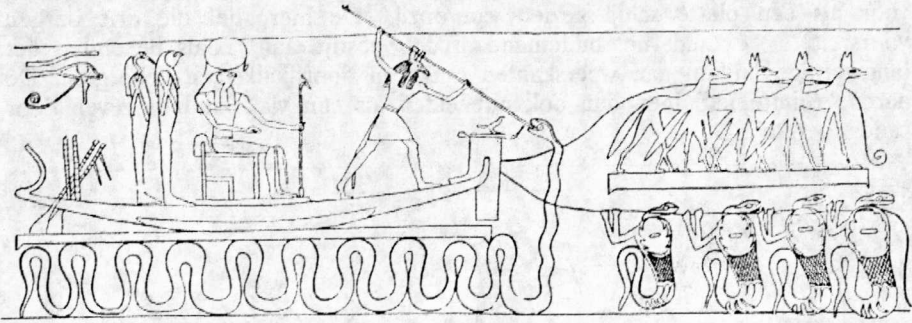
In figuur 1 verschijnt het zonnekind, aan alle kanten omgeven door de Ouroboros. Het verschijnt in de horizon van de twee leeuwen, wordt door twee armen opgetild uit peilloze aarddiepten, aangegeven door de stier van de aarde.

Het chaotische niet-zijn bevindt zich overigens niet alleen buiten de omtrek of de buitenste duisternis, maar ook daarbinnen. Wanneer een mens maar diep genoeg graaft, stuit hij op grondwater. Dit oerwater 'strekt zich uit onder elke plek', zegt de bovengenoemde tekst.

Volgens vele toespelingen in mythologische teksten moet de slang Apophis, representant van het chaotische van de buitenste duisternis, op kritieke tijden en kritieke plaatsen binnen de geschapen werkelijkheid afgeweerd worden door de zonnegod en zijn helpers en helpsters. Definitief vernietigen of verslaan kan men Apophis niet, want hij behoort tot het niet-zijn. Kenmerkend is de term 'afweren' in de teksten betreffende het chaosmonster.

In figuur 2 weert de agressieve oorlogs- en dondergod Seth, uit de Osirismythe bekend als een geduchte moordenaar, staande op de voorplecht van de zonneboot, de Apophisslang af, die zijn kop opsteekt vanuit de 'ruimte' onder de hieroglyf 'hemel'.

In figuur 3 is een andere personificatie van het niet-zijn in beeld gebracht: Noen is hier niet zozeer het bedreigde niet-zijn, maar meer het latente en potentiële zijn. Hij heft de zonneboot omhoog uit de oerwateren, aangegeven

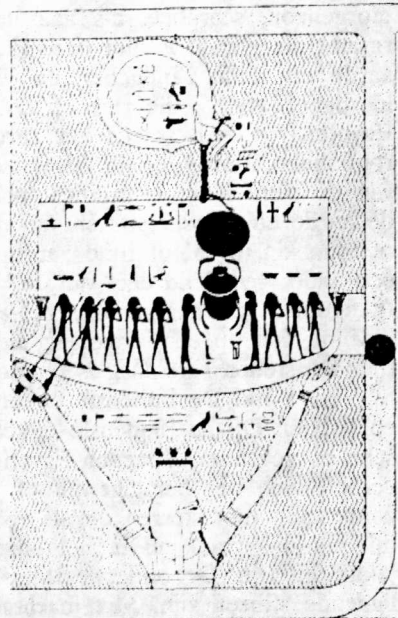

Figuur 2

door golven. Het wit op de tekening bij de zonneboot is de ruimte van hemel en aarde. Het wit boven is de onderwereld, omgeven door de dodengod Osiris. Daarin daalt de zonnegod af. In beeld gebracht is dus zowel zonsopgang als zonsondergang. Zoals in figuur 1 alleen maar optillende armen in beeld gebracht zijn, zo is van Noen alleen armen, hoofd en schouders zichtbaar. Het lichaam bevindt zich immers grotendeels in de onbekende, ontoegankelijke diepten der zee.

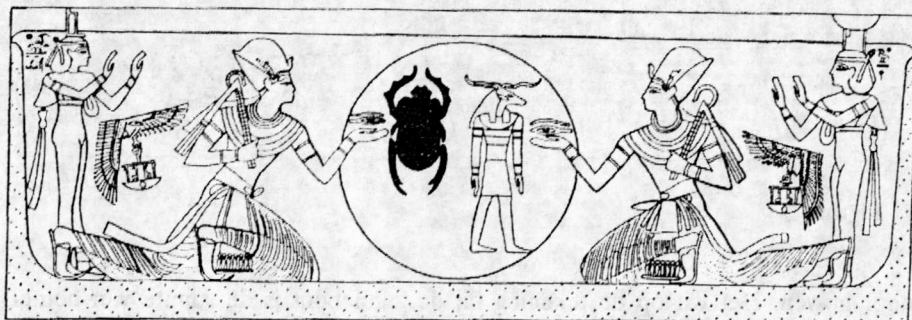
Men kende verschillende figuren, bijvoorbeeld de god Seth, die het chaotische binnen de geordende schepping representeren. Starre eenvoudige orde, zonder enige wanorde is immers geen orde waarin echt te leven is. Opvallend is de Egyptische tendens de werkelijkheid en de ruimte in te delen in dualiteiten. Zijn en niet-zijn is reeds genoemd. Men spreekt graag van hemel en aarde en ook van aarde en onderwereld (*doeat*). De god Horus en de goddelijke farao, die een Horus is, heersen over het geordende land Egypte of het Zwarte Land, terwijl Seth geldt als heer over het buitenland of woestijn of Rode Land.

De tweedeling kan ook die van Boven- en Beneden-Egypte zijn. De farao is in principe niet alleen maar een Horus, de typische gentleman-god bij uitstek, maar heeft Seth, de god van de wanorde, in zich geïntegreerd en draagt de zogenaamde dubbele kroon van Boven- en Beneden-Egypte. Een titel van de Egyptische koninginnen was: 'Zij-die-ziet-Horus-en-Seth'.

Figuur 3

De hieroglyef , die wij lezen als aarde of land (*ta*), stelt de aarde voor als een platte schijf gezien van opzij.² De hieroglyef die drie bergen voorstelt duidt het buitenland of de woestijn aan. Zoals bekend is het langwerpige Nijldal aan weerskanten omgeven door kalksteen gebergten. De aardse ruimte kan men dan ook uitbeelden als een vlak land omgeven door randgebergte .

Figuur 4

In figuur 4 offert de farao het heilige oog aan de zonnegod, zowel aan de morgenzon, scarabee, als aan de nachtzon, man met ramskop. De aardse ruimte die gevuld is met deze rituele activiteit wordt omgeven door de platte aarde en steile randgebergten. De aardse ruimte wordt begrensd door de hieroglyef , die rust op de randgebergten. We weten niet zeker of de Egyptenaren zich steeds het aardoppervlak rechthoekig, vierkantig, ovaal of rond hebben voorgesteld. Egyptische tempels, die in principe een afbeelding van de wereld zijn, zijn rechthoekig. Teksten vermelden de vier hoeken van de aarde en de vier stutten van de hemel . Deze vier stutten sluiten een rechthoekig, ovaal of rond aardoppervlak niet uit. De hieroglyef voor stad of een ander geordend deel van de kosmos is rond .

In figuur 5 (zie pagina 8) is het aardoppervlak rond getekend.³ De afbeelding bevindt zich op een sarcofaag uit de vierde eeuw voor Christus, dus uit late tijd. De stenen sarcofaag is tentoongesteld in het Metropolitan Museum of Art te New York. De buitenste cirkel betreft het buitenland met vreemde landen en volken. Op de binnenste cirkel bevinden zich tweëntwintig Boven-Egyptische en zeventien Beneden-Egyptische provincies of gouwen. Over deze aarde verheft zich het hemelgewelf of verheffen zich de hemelen, als gevleugelde zonnescijf met sterren en als voorovergebogen vrouw. De hemel als ruimtelijk paradijs getekend in het bovenste gedeelte van de cirkel, waar de twee jakhalzen zijn. De onderwereld is het binnenste van de cirkel, waar de twee liggende sfinxen zijn. Met inachtneming van de conventies van de Egyptische iconografie en lettend op het frontale vrouwengezicht met armen en bovenli-

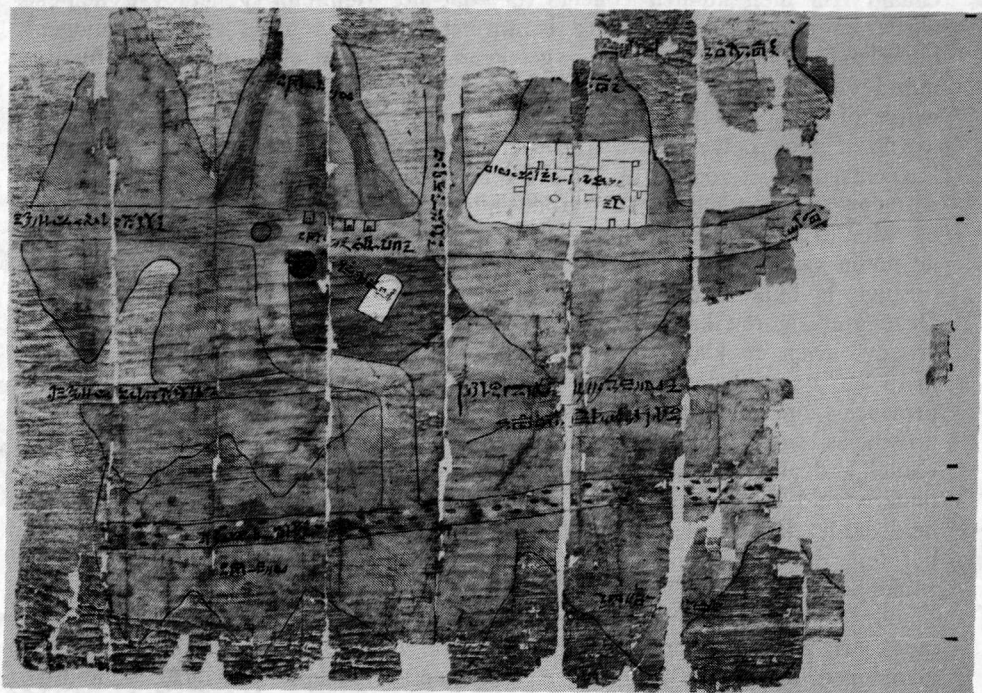
2 H. Schäfer, 'Weltgebäude der Alten Ägypter' in: H. Schäfer, *Aegyptische und Heutige Kunst und Weltgebäude der Alten Aegypter* (Berlin, Leipzig 1928) 83-128.

3 Vergelijk J.J. Clère, 'Fragments d'une nouvelle représentation égyptienne du monde', *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Abteilung Kairo* 16 (1958) 30-46.

chaam zou men kunnen concluderen, dat het ruimtelijk geheel van hemel, aarde en onderwereld gebaard is. In het lichaam van de voorovergebogen hemelgodin zijn zon en sterren getekend. De gevleugelde zonnescijf bij de mond en de schoot van de hemelgodin stellen de zon voor die verslonden wordt of 's avonds ondergaat en na de reis door het moederlichaam gebaard wordt of opgaat. De mond van de godin, waarmee de zon verslonden wordt, is rechts, dat wil zeggen in het Westen, de schoot van de godin is links, dat wil zeggen in het Oosten. De vrouwenfiguur op de rechterkant van de cirkel, op wier armen de zonneboot afdaalt, is blijkens de hierogrief op haar hoofd de godin van het Westen, en de vrouwenfiguur, op wier armen de zonneboot opstijgt, is blijkens de hierogrief op haar hoofd de godin van het Oosten. Deze grensfiguren kunnen onder andere namen ook gezamenlijk optreden als vroedvrouwen en klaagvrouwen bij geboorte en dood. Opmerkelijk is dat de lijst van tweëntwintig Boven-Egyptische en zeventien Beneden-Egyptische provincies op de binnenste cirkel in een kring gegroepeerd zijn, zodat alle provincies van Egypte even dicht bij het middelpunt van de cirkel zijn, namelijk daar waar de opstanding uit de dood van de zon in de diepte der onderwereld plaatsvindt, terwijl het bewoonde deel van Egypte in werkelijkheid eerder langwerpig en rechthoekig dan rond is. Speciale aandacht verdient het feit, dat het symbool van de eerste gouw van Boven-Egypte, de meest zuidelijke provincie, bovenaan is geplaatst.

Om dit probleem van de oriëntatie hier duidelijk te stellen: op een landkaart van Nederland is vanzelfsprekend de meest noordelijke provincie, Groningen, bovenaan geplaatst en de meest zuidelijke provincie, Limburg, onderaan. De reden daarvan is niet een vanzelfsprekende liefde voor Stad en Ommeland, maar dat ons primaire oriëntatiepunt het Noorden is, zoals dat bij Europeanen het geval is. Van oud-Oosterse kulturen verwachten wij wellicht, dat de oriënt het primaire oriëntatiepunt is. Dat klopt inderdaad, wat betreft de Semitische volken, maar niet wat betreft de Egyptenaren, die langs de Nijl woonden. Het primaire oriëntatiepunt voor de Egyptenaren was het Zuiden. Het is allerm minst toevallig, dat in de eerder geciteerde Egyptische tekst de volgorde van de windstreken is: Zuid, Noord, West en Oost. Lezers van *Groniek* zullen daarentegen, wanneer zij bij zichzelf te rade gaan, ongetwijfeld op de voor ons vanzelfsprekende volgorde komen: Noord, Zuid, Oost en West. De voorstelling van de wereld met de meest zuidelijke provincie van Egypte bovenaan, van figuur 5, bevindt zich op een sarcofaag. Nu zou men op de gedachte kunnen komen, dat opzettelijk het beeld van een omgekeerde wereld is gegeven, waar het Zuiden bovenaan en het Westen rechts wordt geplaatst, omdat de sarcofaag met de voorstelling van de wereld na de dood in een andere wereld, waar alles anders of omgekeerd is, gebruikt zou moeten worden. Deze redenering gaat hier niet op, alleen al omdat de oriëntatie op het Zuiden ook in niet-funerair verband te vinden is.

In het Egyptisch museum te Turijn wordt een fragmentarische landkaart, daterend uit ongeveer 1100 voor Christus, bewaard. De kaart (figuur 6) is voorzien van hiëratistische bijschriften, zodat wij weten wat de bovenkant, onderkant, rechterkant en linkerkant is. Het is een kaart van het gebied van de goudmijnen in de oostelijke woestijn tussen Nijl en Rode Zee. De kaart is kennelijk gemaakt niet voor symbolisch-speculatieve, maar voor praktisch-economische doeleinden: mijnindustrie en goudwinning. Op deze kaart zijn de

Figuur 6

wegen, die volgens bijschrift naar zee lopen, links geplaatst. De kaart is dus ongetwijfeld georiënteerd op het Zuiden.

Vele semantische feiten bevestigen dat de bewoners van het stroomgebied van de Nijl georiënteerd waren op het Zuiden.⁴ Zo is bijvoorbeeld in het Egyptisch 'stroomopwaarts varen' eigenlijk 'naar voren gaan' en het Egyptische woord voor 'stroomafwaarts varen' hangt samen met woorden als 'omgekeerd' of 'ondersteboven zijn'. 'Voor' kan 'Zuiden' betekenen en 'achter' 'Noorden'. Sinds de prehistorie werden doden begraven met het hoofd naar het Zuiden en het gezicht naar het Westen. Van farao Thoetmosis I wordt geschreven:

Zijn zuidelijke grens reikt tot de voorkant van deze aarde en zijn noordelijke tot dat omgedraaide water, dat omgekeerd (stroomafwaarts) stroomt, terwijl het naar voren (stroomopwaarts) stroomt.⁵

4 Vergelijk G. Posener, 'Sur l'orientation et l'ordre des points cardinaux chez les Egyptiens', *Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Philologisch-Historische Klasse* 2 (1965).

5 K. Sethe, *Urkunden der 18. Dynastie. Bearbeitet und Uebersetzt* (Leipzig 1914) 44.

Met dat omgedraaide water wordt de Eufraat bedoeld, die in tegenstelling tot de Nijl van Noord naar Zuid stroomt. Ik geef toe dat bovenstaande Nederlandse weergave van de Egyptische tekst nogal onbeholpen is, maar deze geeft toch wel lucht aan het verbijsterende gevoel van desoriëntatie in de ruimte, dat de Egyptenaren moeten hebben gevoeld, toen zij aan de oever van de Eufraat stonden.

Voor wie zich oriënteert op het Zuiden is het Westen rechts en het Oosten links. Inderdaad worden in het Egyptisch dezelfde woorden gebruikt voor Westen en rechts respectievelijk Oosten en links. Het Egyptische *imen* betekent, evenals het Semitische *jamin*, rechts. Het Semitische *jamin* is evenwel niet verbonden met het Westen, maar overeenkomstig de Semitische oriëntatie op het Oosten betekent het daar Zuiden. Soms kunnen de Egyptenaren om religieuze redenen afwijken van de kanonieke volgorde van de windrichtingen Zuid-Noord, West-Oost, maar de mening van de Griek Plutarchus in zijn boek *Over Isis en Osiris* (hoofdstuk 32), dat de Egyptenaren met het gezicht op het Westen georiënteerd waren is in elk geval in zijn algemeenheid onjuist.

De ruimte van het aardoppervlak kunnen de Egyptenaren als volgt definiëren: 'Het Zuiden tot aan de wind, het Noorden tot aan de duisternis, het Westen tot waar de zon ondergaat, het Oosten tot waar hij opgaat'.⁶ De wind is de verkwikkende noordenwind, die van zee komend door het Nijldal naar het Zuiden waait en de bovenstaande zinsnede moet men opvatten als 'zover de wind waait'. Waar in zuidelijke streken de verfrissende noordenwind ophoudt, wordt het leven even ondraaglijk in de verzengende hitte als in de noordelijke duisternis. Het Noorden wordt dikwijls in verband gebracht met de duisternis zonder dat wij aanwijzingen hebben, dat de Egyptenaren weet hadden van een noordelijke poolnacht. Noord en Zuid kunnen ook omschreven worden als 'tot aan de einden van wind en zee'. Met de einden der zee worden dan niet de Egyptische kust, maar de verre oevers aan de overkant van de Middellandse Zee bedoeld. Naar Oost en West strekken zich onmetelijke woestijnen uit die uitlopen op randgebergten waarin de zon ondergaat en opgaat. De hieroglyf is een zon met dat randgebergte. Op de randgebergten rust de hemel, eventueel gesteund door speciale stutten.

Zoals het getal vier staat voor de geschapen ruimte, begrensd door de vier windrichtingen, zo staat dit getal ook voor de bewoners der aarde. Er werden vier 'rassen' onderscheiden. Nubiërs woonden in het Zuiden, Aziaten in het Noorden, Libiërs in het Westen. De laatste en oostelijke plaats zou dan toevallen aan de Egyptenaren. Uiteraard hadden de Egyptenaren bezwaren tegen deze weinig eervolle linkerplaats in de wereld. Zij woonden toch het dichtst bij het centrum, zoals onder andere blijkt uit uit figuur 5. Nog Horapollo schrijft in zijn boek over de hieroglyfen, dat Egypte het midden der bewoonde wereld (*mesè tè̃s oikoumenès*) was, als de pupil in het midden van het oog. De volgorde van de rassen overeenkomend met de kanonieke

6 G. Posener, 'Sur l'orientation', 75, waar verwezen wordt naar de editie van teksten van de tempel van Edfoe. Omdat voor de meeste lezers hieroglyfische teksten ontoegankelijk zijn, wordt in de noten van dit artikel steeds verwezen naar vertalingen en secundaire literatuur.

rangorde van de windstreken met Egyptenaren op de laatste plaats komt wel voor, maar meestal plaatsen de Egyptenaren zich toch op de eerste plaats.

Figuur 7

In figuur 7, ontleend aan het *Poortenboek*, schijnt de (rode) Egyptenaar voorafgegaan te worden door de (rose) Aziaat, de (zwarte) Nubiër en de (gele) Libiër. Volgens de bijgeschreven tekst is de volgorde echter omgekeerd, zodat de Egyptenaar wel degelijk de eerste plaats in het dodenrijk inneemt. Terloops wordt hier opgemerkt dat het dodenrijk niet exclusief was voorbehouden aan Egyptenaren. Men stelde zich zelfs voor dat er em plooi was voor een tolk of talenkenner. Het zou hier te ver voeren in te gaan op alle consequenties van de verandering van de rangorde door de Egyptenaren aan het hoofd te plaatsen en ook wat betreft de plaatsen in de rangorde voor de Nubiërs en de Libiërs. Het getal drie was overigens te weinig om de vreemde volken mee samen te vatten. Dikwijls worden niet drie, maar negen (drie maal drie) volken opgesomd, wier namen in de loop der millenia traditioneel worden overgeleverd, maar soms ook geactualiseerd worden. Zo verscheen op een stele van farao Merenptah in de dertiende eeuw voor Christus de naam Israël, voor het eerst in de geschiedenis van Egypte.

Middelpunt van de aarde was de oerheuvel, gewoonlijk uitgebeeld als de hieroglyf dubbele trap . In den beginne verrees deze oerheuvel uit de oerwateren en de zonnegod begon van daaruit te schijnen in de duisternis. Woorden voor 'schijnen' of 'verschijnen' worden geschreven met een hieroglyf, die de oerheuvel met daarover de stralen van de opgaande zon uitbeeldt . Verschillende steden en tempels, in het bijzonder stad en tempel van Heliopolos, pretendeerden de plek van de oerheuvel te zijn. De Egyptische naam van Heliopolis is *On*, hetgeen zuil betekent. Dit impliceert de voorstelling van een centrale wereldas van hemel, aarde en onderwereld te Heliopolis.⁷ Onder het centrum van de aarde bevindt zich de onderwereld, waaruit de Nijl komt. Er zijn twee bronnen van de Nijl, één in Boven-Egypte en één in Beneden-Egypte. Omdat het buitenland niet genieten kan van de vruchtbare Nijloverstroming, voorziet de goddelijke voorzienigheid daarin door

7 Vergelijk M. Weyersberg, 'Das Motiv der Himmelstütze in der altägyptischen Kosmologie', *Zeitschrift für Ethnologie* 86 (1961) 113-140.

het te laten regenen in het buitenland. Het beroemde zonnelied van Echnaton zegt het zo:

Gij geeft de Nijloverstroming in de hemel aan de vreemde volken en de wilde dieren, die op poten lopen, maar de (eigenlijke) Nijloverstroming, die uit de onderwereld komt, aan Egypte.⁸

Die Nijloverstroming uit de hemel of uit de onderwereld komt dus uit het centrum, zoals daaruit ook licht, lucht en leven komt.

De Egyptenaar Wenamon rapporteert in zijn reisverslag, daterend uit de elfde eeuw voor Christus, dat een Aziaat, de vorst van Byblos, heeft gezegd:

Amon heeft alle landen ingericht en hij heeft ze pas ingericht, nadat hij eerst het land Egypte had ingericht, waar U vandaan gekomen bent. En daaruit is de praktische vaardigheid gekomen om zijn eindpunt pas te bereiken in het gebied waar ik ben. En daaruit is de wijsheid gekomen om zijn eindpunt pas te bereiken in het gebied waar ik ben.

Van vasteland tot vaardigheid, van water tot wijsheid, al het goede komt uit het centrum der wereld: Egypte.

Reeds ten tijde van het Oude Rijk, dus in het derde millenium voor Christus, gaan Egyptische expedities vooral naar het Zuiden om wegen naar verre streken te 'openen'. En in de imperialistische en kolonialistische periode van de Egyptische geschiedenis van het Nieuwe Rijk laat de goddelijke farao zijn legerscharen tot ver in Azië en Afrika uittrekken om, zoals de steeds maar weer gebruikte formulering in de koningsinscripties luidt, 'de grenzen te verwijderen'. In principe is de Zoon van de Zonnegod heer der gehele wereld of heer-van-de-aarde-tot-zijn-einde (*neb-ta-r-djeref*), dat wil zeggen kosmokraator. De hofschrijver van de eerdergenoemde farao Thoetmosis I, die met zijn leger doordrong tot de Eufraat, deed alsof zijn farao inderdaad die wereldheerschappij en zelfs meer dan dat bereikt had: 'Hem dienen de eilanden van de Grote Omtrek, de gehele aarde is onder zijn sandalen.'¹⁰ Er is geen dwingende reden om aan te nemen dat met die eilanden eenvoudig en concreet de Griekse eilanden bedoeld zouden zijn. Opmerkelijk is dat in figuur 5 de namen van de vreemde landen in de buitenste cirkel geschreven zijn in ovalen of 'eilanden'. Dat impliceert dat Egypte met al zijn provincies de eigenlijke, goedgeordende aarde is en dat de vreemde landen eilanden zijn in een grensgebied tussen aarde en oerwater.

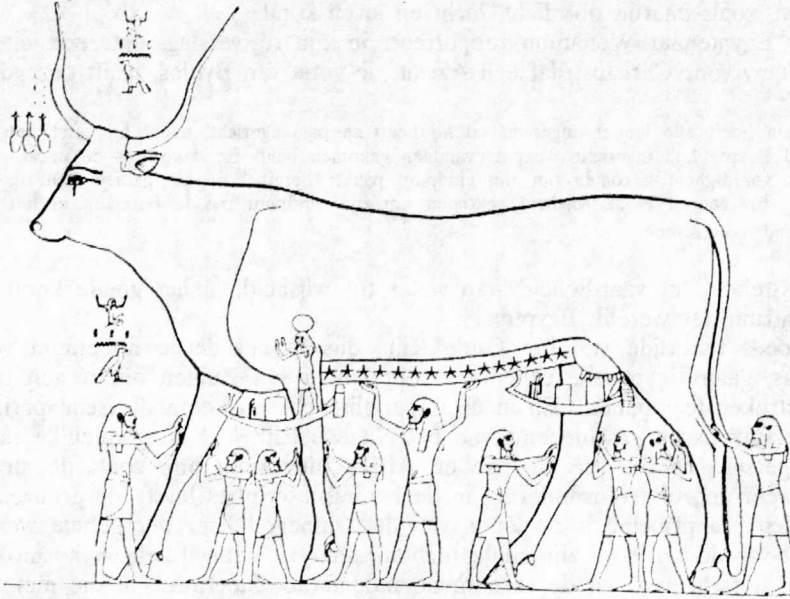
Over de hemel weten de Egyptenaren niet zoveel meer te vertellen dan dat het de verblijfplaats van de goden is. Er is een hemeloceaan waarover de goden per schip langs de zonnebaan varen. Wat er verder aan paradijzen en paleizen is, blijft tamelijk vaag. In de pyramidenteksten van het derde millenium voor Christus is de voorstelling van de hemelvaart van de farao te vinden. Later wordt de verblijfplaats van de overledene verlegd naar de onderwereld.

8 Vergelijk J. Assmann, *Ägyptische Hymnen und Gebete* (Zürich, München 1975) Nummer 92, 101-104.

9 Vergelijk J.F. Borghouts, *Egyptische sagen en verhalen* (Bussum 1974) 120.

10 K. Sethe, *Urkunden*, 44.

De hemel sluit de aarde af tegen de oerwateren. In het voorgaande bleek reeds dat het hemeldak wordt afgebeeld als beschermende vleugels van de zonneschijf of als een vrouw, die beschermend voorovergebogen staat over de aarde. De hieroglyef hemel suggereert een soort plafond (vergelijk figuur 4). In late tijd blijkt het hemeldak rond te zijn (zodiak van Dendera in het Louvre), maar dat sluit niet uit dat de hemel, evenals het aardoppervlak, vroeger vierkant, rechthoekig of ovaal werd gedacht.

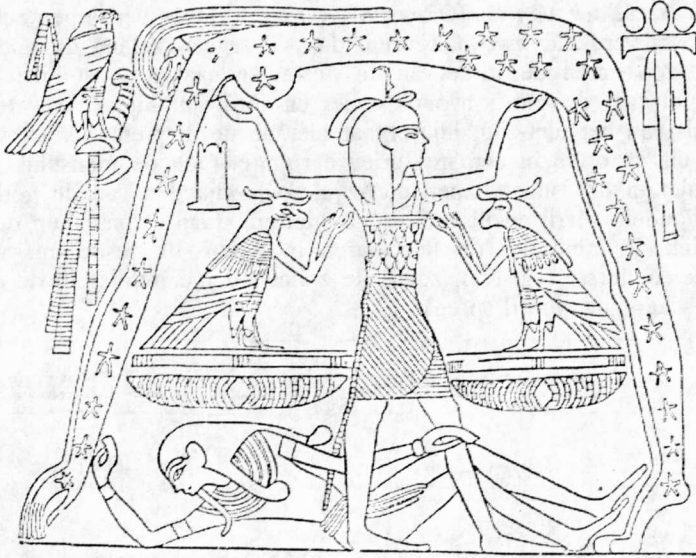
Figuur 8

De hemel kon ook als koe worden uitgebeeld. Het zou hier te ver voeren te gaan verklaren, hoe het komt dat de Egyptenaren delen van de kosmos als goddelijke levende wezens voorstellen. In het *Boek van de hemelkoe*¹¹ wordt verteld, dat de zonnegod oorspronkelijk met de mensen op één en dezelfde plaats verkeerde. Maar toen hij oud geworden was en de mensen tegen hem in opstand kwamen en ook met oorlog tegen elkaar begonnen, kreeg hij er genoeg van en trok zich terug naar de hemel, doordat hij op de rug van de koe ging zitten. Daar schiep hij met zijn woord het vredige offerveld en het paradijselijke rietveld. Toen de hemelkoe begon te beven vanwege de duizelingwekkende hoogte, stelde de zonnegod bij elke poot van de koe helpers om te zorgen dat de hemel overeind bleef.

De scheiding van hemel en aarde kon volgens de mythologie ook bewerkstelligd worden door de god Sjoë, de zoon van de zonnegod.¹² Hij maakte een einde aan de innige verstrengeling van zijn zoon, de aardgod Geb, en zijn

11 E. Hornung, *Der ägyptische Mythos von der Himmelskuh* (Freiburg, Göttingen 1982).

12 H. te Velde, 'The theme of the separation of Heaven and Earth in Egyptian mythology', *Studia Egyptiaca* 3 (1977) 161-170.

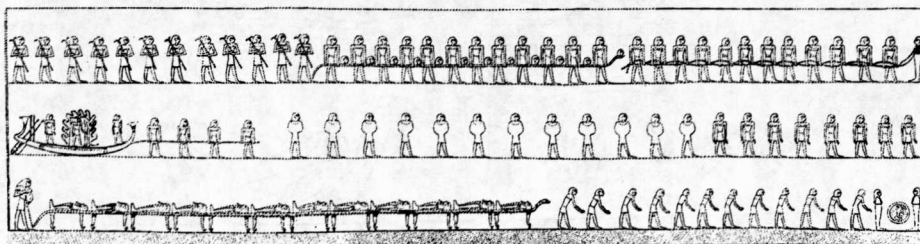

Figuur 9

dochter, de hemelgodin Noet, door haar te verheffen in Heliopolis. Sjoe is dus de centrale hemelstut, die als een luchtzuil de hemel op handen draagt. Figuur 9 is ontleend aan een beschilderde lijkst in het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden. De hieroglyfen bij schoot en mond van de godin verduidelijken, dat deze wel degelijk respectievelijk Oost en West zijn, ook al zijn de schoot en mond rechts en links op de tekening. Deze omkering van de normale orde werd veroorzaakt door de interne orde van de schilderingen op de lijkst. Door de hemelgodin te verheffen schiep Sjoe ruimte, licht, lucht en leven. Het is niet rechtstreeks met teksten vast te stellen, in hoeverre de Egyptenaren aannamen dat 's nachts, wanneer de aarde in ondoordringbare duisternis was gehuld, Geb en Noet zich weer verenigden en dus de ruimte tussen hemel en aarde weer verzwoegen werd door het niet-zijn van voor en buiten de schepping.

Het wereldbeeld van de Egyptenaren omvatte niet slechts een beeld of beelden van hemel en aarde, maar ook van de onderwereld. In hun lange geschiedenis hebben zij gevarieerde voorstellingen ontwikkeld over wat een mens na de dood te wachten stond in buitenaardse ruimten. Dit heeft in veel tekst- en beeldmateriaal zijn neerslag gevonden, bijvoorbeeld in pyramidenteksten, in sarcophaagteksten, in dodenboeken, verlucht met vignetten, in grafschilderingen, en dergelijke. Ik noem hier speciaal de zogenaamde onderwereldboeken, zoals *Amdoeat*, *Boek van Poorten*, *Boek van de Aarde*, *Zonnelitanie*, *Boek van de Dag* en *Boek van de Nacht*. De teksten en tekeningen van deze onderwereldboeken zijn aangebracht op de wanden van koningsgraven in het Dal der Koningen bij Luxor. De officiële naam van het eerstgenoemde boek

Amdoeat is *Het Boek van de Verborgen Ruimte*.¹³ Deze verborgen ruimte of onderwereld is verdeeld in twaalf uren, dat wil zeggen zolang de nachtelijke reis van de zon onder de aarde van de westelijke naar de oostelijke horizon duurt. Ook al gaat de zon 's avonds onder en verdwijnt hij in de wateren en de duisternis van het niet-zijn, hij vergaat niet. In de diepten van het niet-zijn verrijst hij uit de dood in een mysterieuze ruimte. Ook de menselijke doden verzinken niet in het ongeschapen niet-zijn, zoals vijanden van de goden. Zij worden behouden, verrijzen in verborgen ruimten, staan op van hun doodsbaaren (vergelijk de mummies op hun baren in figuur 10, zesde uur van het *Pootenboek*, onderste register), zodra de zonnegod (ver)schijnt in de duisternis en zijn scheppingswoord spreekt.

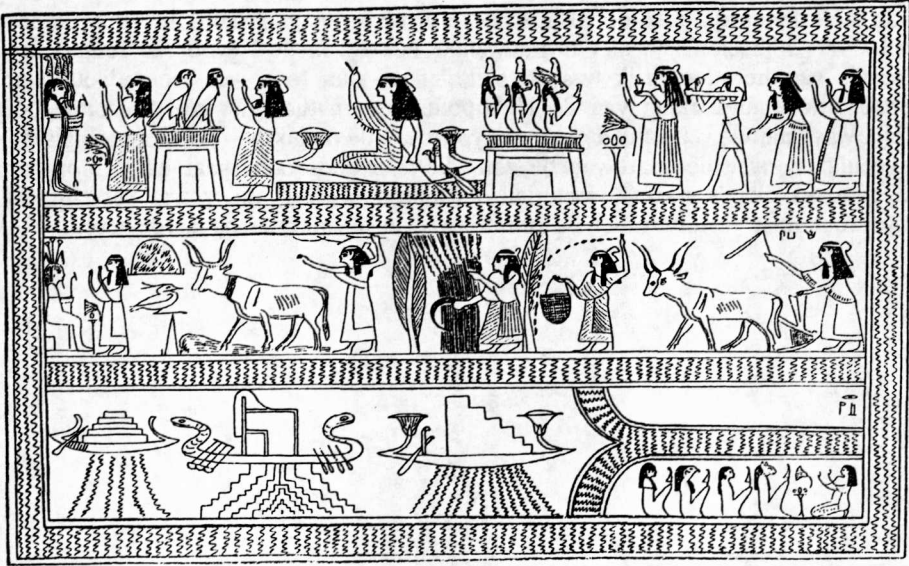

Figuur 10

De zonnegod vaart over een rivier met zijn 'schip der miljoenen'. Opvarenden zijn niet slechts de zonnegod en zijn goddelijke assistenten en medewerkers, maar ook de ontelbare *ba*-zielen van mensen, die zich met hun mummies in de onderwereld verenigen. De zonnegod verblijft één uur van de nacht in elk van de twaalf ruimten, die gelegen zijn aan de zonnebaan in en door de oerwateren. Gedurende dat ene nachtelijke uur, dat de zonnegod in zo'n verborgen ruimte verblijft, komen de mummies tot leven, en leven een 'levenstijd'. De ideale levenstijd van een mens is 120 jaren, dat wil zeggen het ronde getal honderd jaren met daarbij een extra van twintig jaren zonder ziekte en ouderdomsgebreken. Zij die opgestaan zijn uit de dood aanschouwen de zonnegod van aangezicht tot aangezicht. Zij juichen en aanbidden hem. Zij leven hun leven, zoals dat uitgebeeld is in grafschilderingen en dodenboeken.

Zij bewerken de akkers, die hun door de zonnegod zijn toegewezen. Sportieve jacht en visvangst worden beoefend. Zij musiceren, dansen en spelen. Feestelijke reünies, recepties of drinkgelagen met vrienden en familieleden vinden plaats. Een mensenleven van één zo'n nachtelijk uur was kennelijk aangenaam, recreatief en allerm minst vervelend, omdat het niet eindeloos was. Aan het einde van het uur vertrekt de zonneboot naar een volgende afdeling. De

13 E. Hornung, *Das Amdueat. Die Schrift des Verborgenen Raumes I-III* (Wiesbaden 1963-1967). Meer toegankelijk voor niet-Egyptologen is: E. Hornung, *Tal der Könige* (Zürich, München 1982). Vergelijk verder: H. te Velde, 'Funerary mythology' in: S. D'Auria ed., *Mummies and magic. The funerary arts of ancient Egypt* (Boston 1988) 27-37.

Figuur 11

doden klagen als de deuren achter de zonnegod dichtvallen en zij verzinken weer in doodsslaap en duisternis.

In dit dodenrijk is geen duidelijke scheiding in wat in andere religies aangeduid wordt als hemel en hel. In dezelfde ruimten, waar een paradijselijk leven uit de dood wordt geleefd, worden gruwelijke straffen aan zondaren voltrokken. Zij worden onder andere onthoofd, in mootjes gehakt, gekookt in kookpotten, geroosterd in vuur en verbrand. Het is niet goed uit te maken of deze crematies met voorafgaande martelingen iets eenmaligs zijn, dat alleen foute nieuwkomers ondergaan of dat het om een randverschijnsel gaat van het zich iedere nacht herhalende paradijselijke leven.

Dit dodenrijk is gelegen aan de oevers van een brede rivier, de zonnebaan waarover het zonnescip van West naar Oost onder de aarde vaart. Terzijde van de zonnebaan en daar beneden blijft de diepe duisternis van het niet-zijn. Aan de oevers verschijnen talloze goden en mythische figuren. Het *Amdoeat* alleen al vermeldt er negenhonderdenzeven. De reis van de zonnegod gaat door paradijzen, maar ook langs verschrikkingen. Een monster, waarvan alleen een hand zichtbaar wordt, tracht de boot te grijpen om deze mee te sleuren naar de diepste diepten. In een barre streek moet het schip een eindweegs over land gesleept worden. Een reuzenslang of een reuzenpad zou het water opgezopen hebben. Er is een stinkende vuurzee, waarin vijanden verbranden, maar waardoor rechtvaardigen kunnen waden en zelfs uit kunnen drinken. En zo kan het ene beeld op het andere gestapeld worden. Het is duidelijk dat in deze antieke kosmologie met ruimtelijke categorieën veel psychologie steekt.

De Verborgene Ruimte is een mythische plaats, die door mensen op aarde alleen in de verbeelding betreden kan worden. In Egypte schijnt de kennis

van het dodenrijk niet op extatische reiservaringen gebaseerd te zijn. Extatische verschijnselen zijn niet of nauwelijks bekend in de Egyptische religie. De kennis van het dodenrijk was zo niet geheel, dan toch wel grotendeels, een speculatieve uitwerking van de Heliopolitaanse mythologie van de zonnegod. Zij was nauw verbonden met Egyptische theologische en kosmologische speculaties over de vaart van de zon, die 's avonds ondergaat en 's morgens opgaat en dus 's nachts mysterieuze ruimten creëert, die zowel verschil als overeenkomst vertonen met de ruimte, waarin de mensen op aarde leven.